

КОМПОНЕНТНИЙ АНАЛІЗ У ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розкрито етапи становлення та розвитку методу компонентного аналізу. Вивчено ефективність його використання у практиці лінгвістичних досліджень у минулому та на сучасному етапі.

Ключові слова: семантика, структура, сема, лексема.

Актуальність пропонованої статті визначається необхідністю провести більш послідовний синтез набутих методів компонентного аналізу. Метою статті є виявити потенціал інтеграції методів компонентного аналізу для дослідження семантики слова у художньому тексті. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати такі завдання: з'ясувати корелятивні поняття у методиці компонентного аналізу; розглянути нові методики компонентного аналізу сучасних мовознавців.

У розвитку теорії методу компонентного аналізу значну роль відіграла американська школа етнолінгвістики, європейські лінгвістичні школи, зокрема швейцарська (диференційні елементи Ф. де Соссюра), пражська (диференційні ознаки Н.Трубецького) і копенгагенська (фігури змісту Л.Єльмслева). Особлива роль в історії розвитку методу компонентного аналізу відводиться американській школі етнолінгвістики. Історію виникнення методу компонентного аналізу зазвичай поєднують з іменами У.Гудинафа і Ф.Лаунсбері, американських етнолінгвістів, які сформулювали основні принципи і поняття методу компонентного аналізу при дослідженні вузького кола лексичних одиниць (термінів спорідненості) у різних мовах (50-і рр. ХХст.). Етнолінгвістичний напрям бере свій початок від антропологічної школи (Ф.Боас, А.Кребер, Б.Малиновский), яка здійснила порівняння споріднених кореляцій у різних культурах [16, 51]. Деякі дослідники вбачають початок розвитку методу компонентного аналізу в теорії опозиції М.Трубецького. Надалі фонологічні принципи, що розробив Трубецький, були використані у роботах з граматичної семантики 30-40-х років (праці Р.Якобсона, Л.Єльмслева, Е.Сепіра, З.Харріса) [9, 8].

Відомо, що одним із засобів виявлення сем є аналіз словесних дефініцій. Погляд на словникове тлумачення як на перелік семантичних компонентів лексичного значення, а значить, як на завуальований у ньому потенціал компонентного аналізу існує у семасіології вже з 60-х років, що знайшло теоретичне обґрунтування у працях І.Арнольда, Ю.Апресяна, О.Арсентьєвої, Н.Долгіх, Ю.Караулова, А.Кузнецова, Е.Кузнецової, В.Левицького, О.Рудякова, О.Селіверстової, К.Смоліної, Ж.Соколовської, А.Уфимцевої, С.Шафікова, Н.Шведової, Д.Шмельова та ін.).

Існує декілька методів виділення семантичних компонентів у лексичному значенні та їх перевірки. Семантичний компонент слова виявляють за методом експерименту, за методом компонентного аналізу, за допомогою словникових дефініцій, за методом дистрибутивного аналізу. Ефективність того чи іншого методу оцінюється по-різному. Також для моделювання семантичних відношень у лексемі використовується метод семантичної мережі. Найґрунтовніше досвід побудови семантичних мереж як засобу представлення смислової інформації слова представлений у роботах Є.Скороходька [14]. Такі мережі є ефективним засобом вирішення практичних завдань, пов'язаних зі встановленням відношень між набором сем кожного слова.

Перші спроби компонентного аналізу було зроблено на предметно-логічній основі, що з лінгвістичного погляду не зовсім коректно. Останнім часом усе більшого поширення набув компонентний аналіз на суто лінгвістичній основі – парадигматичній і синтагматичній (дистрибутивній). "Компонентний аналіз спирається на парадигматичні зв'язки у мові" [2, 49]. Сьогодні положення про системність лексичного складу української мови є загальноприйнятим у мовознавстві. Про це свідчить і чимало наукових досліджень, зокрема, О.Мельничука, М.Кочергана, О.Тараненка, Л.Лисиченко та ін. Так, М.Кочерган відзначає: "Лексика – це не механічне нагромадження слів, а система" [5, 119], тим самим наголошуючи на тому, що лексика – не простий набір слів, а певна система взаємопов'язаних лексичних одиниць. О.С.Мельничук розуміє систему як внутрішньо організовану сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів [11, 27]. "Системність лексичного складу, – зауважує Л.А.Лисиченко, – виявляється у всіх її елементах: в організації тематичних лексичних груп, у структурі багатозначного слова, у наявності синонімічних, антонімічних і т.п. зв'язків" [10, 4]. Системність мови виявляється у різних вимірах: у наявності лексико-семантичних груп, у визначенні системних, зокрема синонімічних, відношень усередині цих груп. У зв'язку з цим аспектом вивчення лексичної системи повинні бути не лише окремі парадигми, а й парадигматичні відношення.

Для опису семантичного аспекту значеннєвих мовних одиниць найефективнішим є метод компонентного аналізу. Теоретичні положення цього методу задекларовані у працях М.Кочергана [6], О.Кузнєцова [8]. Його суть полягає у розщепленні значення слова на елементарні смислові компоненти, які називають семами. За цими компонентами слова різняться між собою або об'єднуються. Серед праць останнього десятиріччя найбільш цікавою є монографія В.Русанівського "Структура лексичної і граматичної семантики", де розглядаються взаємозалежність зовнішньої і внутрішньої форми слова, визначаються поняття семантичних і стилістичних інваріантів. Особлива увага приділяється аналізу внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку семантичної структури, варіативності її одиниць у функціональних різновидах мови. Семантична структура слова – загальне поняття, яке визначає сутність, зміст лексико-семантичної одиниці. З одного боку термін "семантична структура" використовується за відношенням до організації системи як сукупності лексико-семантичних варіантів багатозначного слова, з іншого – цей науковий термін

може бути використаний щодо структури значення окремого лексико-семантичного варіанта системи, тобто щодо ієрархічної сукупності семми, які відтворюють повне значення слова. Кожна сема є відображенням у свідомості носіїв даної мови ідентифікуючих рис, які об'єктивно належать денотату або надаються йому цим мовним середовищем, що є об'єктивним стосовно кожного мовця.

Під час компонентного аналізу значення слова розкладається на його складники. Їх називають мовознавці по-різному: сема (А.Греймас), семантична ознака (Ф.Лаусбері), аloseма (У.Гудинаф), семантичний маркер (Дж. Кац-Дж. Фодор), семантичний компонент (Дж.Лайонз), семантичний множник (Ю.Апресян, Ю.Караулов), фігура плану змісту (Л.Єльмслєв), диференційна ознака (І.Арнольд), семантичний примітив (А.Вежбицька), компонент значення (Н.Долгіх).

У своїх працях А.Вежбицька та її послідовники стверджують, що значення усіх слів у всіх мовах можуть бути описані за допомогою такого ж обмеженого набору з декількох десятків елементів, які далі не подільні, як атоми у фізиці, – семантичні примітиви, що відповідають значенням слів, ймовірно таких, що зустрічаються у будь-якій мові і є складниками його понятійної основи. До семантичних примітивів А.Вежбицька відносить "я", "ти", "хтось", "щось", "люди", "говорити", "знати", "відчувати", "хотіти", "цей", "той самий", "інший", "один", "два", "багато", "все", "робити", "ні", "якщо", "могти", "подібно", "тому що", "дуже", "коли", "де", "після", "до", "під", "над", "гарний", "поганий", "великий", "маленький". Цей напрямок розвиває ідеї філософів епохи Просвітництва (Декарта, Ньютона, Лейбніца), що намагались розробити особливу мову думки (*lingva mentalis*), за допомогою якої можна було б розтлумачити значення усіх слів звичайної мови [1].

Ю.Караулов, який у своїх працях послуговується терміном "семантичний множник", дає таке визначення: "Таким чином, під семантичним множником у даній роботі розуміємо повнозначні слова, що використовуються у правій частині тлумачного словника" [4, 6]. У подальшому використовуємо термін "сема". Цей термін найбільш вдалий як центральний термін компонентного аналізу, оскільки відповідає вимогам стислості, прозорості мотивованості, що вказує на його приналежність до семантики як плану змісту, має гарний словотвірний потенціал. У лінгвістичній літературі зустрічаються різні визначення терміну "сема". Так І.Стернін визначає сему як "семантичний мікрокомпонент, що відображає конкретні ознаки визначеного словом явища" [15, 44], Л.Новіков – як "мінімальну далі неподільну складову елементарного значення" [12, 116], А.Кравець – як "семантичні компоненти змісту слова, його дискретні одиниці" [7, 20]. Хоч за відсутності одностайності поглядів у науці щодо визначення цих понять, в цілому вчені дійшли висновку, що сема – це мінімальна, далі неподільна складова лексеми, але при цьому розходяться в думках щодо розуміння її природи: одні вважають, що сема – це компонент значення, якому в реальному житті відповідає яка-небудь "ділянка" дійсності, інші вбачають у семі лише дослідницький інструмент аналізу.

Не всі семи за своєю природою і функціями є однаковими. Розрізняють такі види сем: класема, архісема, диференційна, інтегральна, ймовірнісна (потенційна), градуальна (їх кількісна і якісна характеристика в різних лінгвістичних джерелах не збігається) семи. Класема – найбільш узагальнена за змістом сема, що відповідає значенню частин мови (предметність, ознака, дія тощо), її ще називають категоріальною семою. Архісема – сема, спільна для певного лексико-семантичного поля чи тематичної групи (час, погода, переміщення, почуття тощо). Диференційна сема – сема, за якою розрізняють значення (диференційною семою для *йти* і *бігти* є інтенсивність, для *йти* і *ходити* — односпрямованість / різноспрямованість). Інтегральна сема – сема, спільна для двох чи більше значень (так, *їхати*, *ходити*, *бігти* мають інтегральну сему 'місце переміщення – земля', *бігти* і *летіти* – 'односпрямованість'; інтегральною завжди є архісема). Ймовірнісна, або потенційна сема — сема, яка не характеризує предмет чи взагалі поняття, позначене аналізованим словом, а може виявлятися у певних ситуаціях. Градуальна сема, – сема, яка не представляє якоїсь нової ознаки, а лише ступінь вияву, інтенсивність тієї самої ознаки, що є і в інших близьких за значенням словах. Так, скажімо, слова *літєлий*, *теплий*, *жаркий*, *гарячий* протиставлені між собою градуальною семою: різняться ступенем вияву ознаки тепла. Метод компонентного аналізу оперує поняттям інтегральної семи (спільної для ряду мовних одиниць) та диференційної (відмінної) семи.

У смисловій структурі семи утворюють ієрархію [13, 30]. Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо. Більш прийнятною є класифікація елементів смислу, яку запропонував Д.Шмельов. Таким чином, визначаємо два види семантичних ознак: диференційні та інтегральні. Диференційні ознаки суттєві для парадигматичних протиставлень, інтегральні – “заповнюють” лексичний зміст слова [17]. Поряд з диференційними й інтегральними існують категоріальні семи.

Структурна організація компонентів у значенні слова визначається і на основі синтактичних властивостей слова (сполучуваності), які є синтагматичними експонентами сем, а вага сем у компонентній структурі значення – частотністю слів, які сполучаються з аналізованим словом і є експлікантами певних сем. Тому нині компонентний аналіз застосовується не в чистому вигляді, а в поєднанні з дистрибутивно-статистичним. У дослідженні семантичних ознак конкретних, логічно зіставлюваних слів невеликих (особливо, закритих) лексико-семантичних груп (терміни спорідненості, види транспорту, темпоральна, метеорологічна лексика, дієслова переміщення тощо) доцільним є використання компонентного аналізу опозитивного (бінарного) типу, а у вивченні синонімічних і абстрактних слів ефективнішим є компонентний аналіз, поєднаний з дистрибутивно-статистичним.

Компонентний аналіз застосовують не лише в теоретичних дослідженнях лексичної семантики. Він широко використовується в лексикографії. Звернення до словників як джерела матеріалу під час лінгвістичних досліджень ввійшло у науку з другої половини ХХ ст. Але початок був значно ранішим. Найбільш відомим ідеографічним словником є тезаурус Роже, вперше опублікований у 1852 році. Розроблена у ньому система понять дала можливість класифікувати лексику щодо означуваних понять. Назви тих класів і груп, у які входить слово, можуть розглядатися як його семи.

Саме цим засобом скористалась група кембріджських науковців під керівництвом М.Мастерман. На думку цих дослідників, суть компонентного аналізу полягає у прикріпленні до кожного слова індексів у відповідності до тих груп, класів і тем, що входили до словника Роже. Дослідження було зорієнтоване на потреби машинного перекладу. Зроблено спроби використати компонентний аналіз для комп'ютерного перекладу. У Московському лінгвістичному університеті опрацьовано програму, за якою з мови на мову перекладаються лише семи. При введенні слів у комп'ютер їх значення розщеплюються на семи, далі семи однієї мови перекладаються семами іншої мови, після чого відбувається синтез перекладених сем. У тому ж Кембриджі інша дослідниця К.Спарк Джоунс використала компонентний аналіз за допомогою ідеографічного словника для розробки теорії синонімії. Елементи компонентного аналізу використовують у методиці викладання мов. У вивченні синонімів часто виникає необхідність виділити в них семантичні нюанси, якими вони різняться. Найкраще це зробити в термінах компонентного аналізу. Для того щоб розкрити семантичну неадекватність іншомовного слова та його корелята в рідній мові, найефективнішим також буде виявлення розбіжних сем.

Новий тип тлумачних словників, де значення слів пояснюється в термінах семного (компонентного) аналізу, вигідно відрізняється від традиційних адекватною, об'єктивною і вичерпною семантизацією. У дотеперішніх тлумачних словниках траплялися випадки трактування одного невідомого через інше невідоме (на зразок лінгвістика – мовознавство). У словниках, укладених на основі компонентного аналізу, кожне значення слова буде тлумачитися як сума його сем. Першою спробою створення такого словника є “Частотний словник семантичних множників російської мови” Ю.Караулова, який вийшов у Москві в 1980 р.

Останнє десятиріччя української лексикографії відзначається активною роботою у створенні різноманітних комп'ютеризованих словників як лінгвістичних, так й іншого спрямування. Проте існує тенденція до механічного перенесення змісту словникових статей паперових носіїв у електронний словник без зміни підходів до визначення самого поняття.

Таким чином, сутність і призначення методу компонентного аналізу полягає в тому, що в сукупності досліджуваних одиниць виділяються ті ознаки, за допомогою яких одиниці різняться між собою, інші, навпаки, об'єднуються у групу чи сукупність; сема репрезентована, як правило, через ту чи іншу мінімальну вербальну одиницю дефініції – лексему; сема не має чіткої визначеної форми вираження у складі дефініції і може бути репрезентованою

різними лексемами, проте, та чи інша лексема у складі дефініції може репрезентувати декілька сем. Ознаки, за допомогою яких важливі одиниці відрізняються одна від одної, називаються диференційними, а ознаки, що сприяють об'єднанню одиниць, – інтегральними залежно від того, які одиниці зіставляються між собою.

На основі проведеного дослідження зазначимо, що метод компонентного аналізу є беззаперечно продуктивним, оскільки дозволяє зробити дослідження концептуальних структур більш об'єктивним, а вивчення мовної семантики більш глибоким. Якщо завдяки даним компонентного аналізу вдається змодельовати структури знання, то на основі концептуальних моделей можна витлумачити значення лексем, реалізованих у певних контекстах, зокрема у художніх текстах, та пояснити семантичні природження чи модифікації, коли такі відбуваються. Метод компонентного аналізу – продуктивний метод у царині лексичної семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. <http://www.belb.net/obmen/Wierzbicka.htm>
2. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике: Учебн. пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 140 с.
3. Бацевич Ф. С., Коляда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов: Свит, 1997. – 308 с.
4. Караулов Ю. Н. Частотный словарь семантических множителей русского языка. – М., 1980. – 207 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К.: Академія, 1999. – 288 с.
6. Кочерган М. П. Компонентний аналіз // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 245-246.
7. Кравец А. С. Топологическая структура смысла // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научн. изд. / Под ред. И.А. Стернина. – Воронеж, 2001. – 91с.
8. Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу / Отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1986. – 125 с.
9. Кузнецов А. М. Проблемы компонентного анализа в лексике: Научн.-аналит. обзор. – М.: ИНИОН, 1980. – 58 с.
10. Лисиченко Л. А. Лексико-семантическая система украинской речи. – Харьков: ХДПУ, 1997. – 129 с.
11. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка // Вопросы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 19-32.
12. Новиков Л. А. Семантика русского языка: Учебн. пособ. – Л.: Высш. шк., 1982. – 272 с.
13. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – 240 с.
14. Скороходько Є. Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста. – К., 1983. – 219 с.
15. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 171 с.
16. Шафиков С. Г. Теория семантического поля и компонентной семантики его единиц. – Уфа, 1999. – 92 с.
17. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1984. – 345 с.

This article deals with the main stages component analysis method's formation and development. The main stress is laid upon the efficiency its using in the past and nowadays by the practice linguistic research.

Key words: semantics, structure, sema, leksema.

Заніздра В.В.

АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НАУКОВОГО ТЕКСТУ

У статті розкрито сутність явища інтерпретації. З'ясовано вплив інтерпретації на характер сприймання наукового тексту. Охарактеризовано процес інтерпретації чужого мовлення в науковому тексті.

Ключові слова: інтерпретація, науковий текст, діалогічне мовлення.

Інтерпретація виникла як основне поняття герменевтики, пов'язане з бажанням читача «подолати культурну відстань, дистанцію, яка відділяє читача від далекого йому тексту, щоб поставити його на один із ним рівень і таким чином включити смисл цього тексту в нинішнє розуміння, яким володіє читач» [17]. Явище інтерпретації розглядали спеціалісти з логіки, математики, філософії, герменевтики, семіотики, лінгвістики, дидактики, зокрема Б. Рассел, Г. Гадамер, П. Рікер, Ч. Пірс, Ч. Морріс, Р. Якобсон, М. Мамардашвілі, А. Залевська О. Баженова та ін.

Розвиток функціонально-комунікативних і прагматичних напрямів мовознавства підвищив увагу до проблеми інтерпретації цілого тексту. Процес інтерпретації текстів різних стилів неоднаковий, що зумовлено екстралінгвальними факторами формування функціональних стилів. На відміну від художнього тексту, вивченню інтерпретації якого присвячено багато праць, інтерпретація наукового тексту з лінгвостилістичного погляду досліджена недостатньо. Аналіз структури й стильової специфіки наукового тексту здійснюється з погляду відображення в ньому природи та законів пізнання, характеру й етапів творчої продуктивної діяльності вченого, психології сприйняття наукового тексту. Тому під час аналізу інтерпретації наукового тексту в першу чергу слід приділяти увагу сутності наукового тексту, системному опису й поясненню механізмів дії всіх функцій наукового тексту, а також сприйняття тексту індивідом. Інтерпретація одним автором тексту іншого автора відображає процес становлення нового наукового знання й у науковому тексті простежується найбільш чітко, створюючи стильову своєрідність наукового мовлення.

Стаття пов'язана з такими важливими завданнями, як розширення розуміння явища інтерпретації; з'ясування впливу інтерпретації на характер сприймання наукового тексту.

Робота має на меті дослідити можливі аспекти інтерпретації наукового тексту, зокрема сприймання чужого мовлення як компонента його структури.